

Moğolistan'da Elteriş Kağan'a İthafen Yazılmış Bir Kaya Yazıtı¹

Mehmet Ölmez*
Zeynep Ülkü Sinanoğlu**

Özet

Moğolistan'da bulunan Türk runik yazısıyla yazılmış olan yazıtların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu yazıtlar bir veya birkaç satır olup çoğunlukla doğada bulunan düz ve cilalı kayalar üzerine yazılmışlardır. Hem kısa oluşları hem de sert iklim şartları sebebiyle yıpranmış oldukları için diğer büyük yazıtlara göre okuma ve anlamlandırılmaları daha zordur. Bu yazıtlardan biri de Jirimiyn Hudag yazıtları olarak adlandırılan yazıtlardır. Yazıtlar, Moğolistan'ın Dundgovi aymag (eyalet), Ölzit sumun (kasaba) Tagt bölgesinde bulunmuştur. Geniş bir kayalık üzerinde iki ayrı yazıttan oluşmaktadır. Her iki yazıt da sivri uçlu bir nesne ile ince çiziklerle kayaya kazınmıştır. Birinci yazıt iki, ikinci yazıt ise tek satırdır. Yazıtların okuma ve anlamlandırma çalışmaları Moğol bilim adamları Battulga Tsend (2010; 2020; 2022) ve Azzaya Badam (2016; 2018) tarafından yapılmıştır. Bu makalede Jirimiyn Hudag yazıtları önceki araştırmacıların paylaştığı oldukları fotoğraflara dayalı olarak incelenmiştir. Birinci yazıtta dair bazı notlar düşülüp esas olarak ikinci yazıt üzerinde durulmuştur. Yazıtın yazılış yönü, harf tespiti ve sözcüklere dair açıklamalar ile düzeltili okuyuşu verilmiştir.

¹ Tam yazıtı kapalı *é* ile *éltəriş* (< *él tər-iş*) olmalıdır, ancak alıntılarda kullanım kolaylığı sağlamak amacıyla yalnızca başlıkta *elteriş* yazılmıştır.

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, olmez.mehmet@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6422-954X.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zeynepsinanoglu27@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6538-0612.

Received: 27.06.2023; **Accepted:** 30.06.2023; **Published:** 30.06.2023

<https://doi.org/10.46614/ijous.1320620>

Tahminlerimize göre yazıt II. Türk Kağanlığının kurucusu, Bilge Kağan ve Kül Tegin’in babası olan *eltəriş kagan*’a atfedilmiştir.

Anahtar sözcükler: Elteriş Kagan, eski Türk yazıtları, runik harfli yazıtlar, kaya yazıtları, Moğolistan’daki runik yazıtlar.

Abstract: *A Rock Inscription Dedicated to Elteriş Kagan in Mongolia*

The number of inscriptions written in Turkic runic alphabet found in Mongolia is increasing day by day. These inscriptions consist of one or a few lines and are mostly written on flat and polished rocks in nature. Due to their short and exposure to harsh climate conditions, they are more challenging to read and interpret compared to the larger inscriptions. One of these inscriptions is known as the Jirimiyn Hudag inscriptions. These inscriptions were found in the Tagt region of Ölziit sum (district), Dundgovi aimag (province), Mongolia. They are composed of two separate inscriptions located on a large rocky surface. Both inscriptions were engraved on the rock using a pointed object with fine scratches. The first inscription consists of two lines, while the second inscription has a single line. The reading and interpretation studies of the inscriptions were carried out by Mongolian scholars Battulga Tsend (2010, 2020, 2022) and Azzaya Badam (2016, 2018). In this article, the Jirimiyn Hudag inscriptions were examined based on the photographs shared by previous researchers. Some notes were made regarding the first inscription, but the focus was mainly on the second inscription. The direction of writing, identification of letters, explanations of words, and corrected reading are presented. According to our estimations, the inscription is dedicated to Elteriş Kagan, the founder of the second Turkic Khaganate and the father of Bilge Kagan and Kül Tegin.

Key Words: Elteriş Kagan, old Turkic inscriptions, runic script inscriptions, rock inscriptions, runic inscriptions in Mongolia.

Giriş:

Jirimiyn Hudag yazıtları Moğolistan'ın Dundgovi aymag (eyaleti), Ölziit sum'un (kasaba) Tagt bölgesinde bulunmuştur. Yazıtlar geniş bir kayalık üzerinde ve iki ayrı parçadan oluşmaktadır. Sivri uçlu bir nesne ile ince çiziklerle kayaya kazınmıştır. Birinci yazıt Battulga'nın 2022 yayınına göre 1998 yılında bulunmuştur ve iki satırdır. İkinci yazıt ise 2010 yılında bulunmuştur ve tek satırdır. Yazıtların okuma ve anlamlandırma çalışmaları Battulga (2010: 140-141; 2020: 224-229; 2022 III: 82-84) ve Badam (2016: 576-579; 2018: 145-146) tarafından yapılmıştır. Badam'ın verdiği bilgiye göre Ölziit sumun Tagt bölgesinde Del Uul olarak adlandırılan büyük geniş bir kayalık bulunmaktadır. Kayalığın Züün Bilüü adı verilen doğu kesiminin 6 km batısında yer alan "Jirimiyn Hudag" adlı kuyunun güney batısında, kayalıklar arasında oluşan geçidin batı kolundaki aşağı yönde eğimli duran kayalıklar üzerinde iki satırlık runik yazıt bulunmuştur. Bu yazıtın batıya doğru daha üst tarafında ise tek satırlık ikinci yazıt bulunmaktadır (2018:145). Yazıtlar bulunduğu yer dolayısıyla Jirimiyn Hudag olarak adlandırılmıştır. Bu makalede yazıtlar önceki araştırmacıların paylaşmış oldukları fotoğraflara dayalı olarak incelenecektir:

I. Yazıt:

Ч>Ү*Ү>J*}>HJH*↑Ч>D>J .1

↑↑ЧD>JЧ↑ҮM>J .2

Okuyuşlar:

Battulga 2022 III, 83: 1. buyurukıma konım ulugım ugru 2. boltı el kur buyuruki

(буюрук минь ээ, садан минь, ихэс минь аз 2. болов. Улс хэргэм зэрэг буюрук нь; Еу Buyurukum, akrabalarıma, büyüklerime hayırlı oldu. Devlet rütbesi Buyuruk)

Açıklamalar:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰆

Sözcük Kül Tegin G1, D 3/5/19/38; Bilge Kağan D 4/6, G14; Tes G 4, Taryat B 6, K 2/3; Suci 3; Karabalgasun II/2 yazıtlarında geçer. Yazıtlardaki yazımı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 biçimindedir. Üç heceli şekilde bu yazıtta karşımıza çıkar. Battulga sözcüğün sonundaki *a* sesini vokatif (ünleme) kabul eder ve *buyurukıma* şeklinde okur. Dikkat edilirse 𐰽 (a-e) öncesinde 𐰺 (k^l) harfinin de yazılmış olduğu görülür (bk. Battulga 2022 III: 83). Dolayısıyla *buyurukumka* olarak okunmalıdır. Bu durumda sözcüğe gelen ek verme-bulunma eki olan *+kA* olarak alınabilir. Yazıtta 𐰽 (^wk) işareti yukarı yönlü 𐰏 şeklinde yazılmıştır.

Runik harfli metinlerde verme-bulunma eki teklik birinci ve ikinci kişi eklerinden sonra genellikle *+A* ekini alsa da *+kA* ekinin kullanıldığı sözcükler de vardır: Orhon yazıtlarında tek örneği *yaşımka* (Bilge Kağan D15) iken Yenisey yazıtlarında daha sık rastlanılır: *elimke* (E 1/2; E 7/3 vd.) *yaşımka* (E 3/4) *ataçımka* (E 32/11) gibi (Tekin 2016: 104).

buyuruk Clauson'da 'bir memur rütbesi, kağan tarafından belli görevleri yerine getirmek üzere görevlendirilen sivil veya asker kişiler için kullanılan genel bir terim' olarak geçer (ED: 387). Erdal, "bakan, vezir, vali" (1991: 231); Tekin, "yüksek görevli, kumandan" anlamlarını verir (2016: 298). Ayrıca bk. DTS: 121; Ölmez 2018: 71, 101.

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰡𐰆

Bu bölüm iki sözcük olarak düşünülmüş ve Battulga tarafından *konım ulugım* okunmuştur. *konumlugum* şeklinde tek bir yapı olarak da düşünülebilir. *kon-* "yerleşmek" fiilinden *-(X)m* fiilden isim yapım eki alarak *kon+um+lug+um* "yerleştiğim yerim?" şeklinden gelmiş olabilir. Clauson *kon-* fiilinden alır ve Özbekçe'de *kūnim* olarak yaşadığı "yolculukta konaklanan yer, gecenin

etmiştir (2020: 226; 2022 III: 84). Eski Türk runik yazıtı esasen sağdan sola doğru yazılmaktadır. Araştırmacılar da bu doğrultuda yazıtı sağdan sola doğru okuyup anlamlandırmaya çalışmıştır. Ancak kağanlık yazıtları dışındaki az satırlı kısa yazıtlarda yazım farklılıkları, alışılmışın dışında kullanımlar da görülmektedir. Nitekim Moğolistan bölgesi yazıtlarından Bömbögör yazıtındaki 4 satırdan yalnızca 2. satır soldan sağa, harflerin bir kısmı da aynalı şekliyle yazılmıştır. Diğer üç satırı ise sağdan sola yazılmıştır (Battulga 2020:103). Yenisey E-19, E-50 ve E-18 yazıtları ise kısmen soldan sağa yazılmıştır (Kormuşin 2017:39). Ayrıca İh Hanuy yazıtında harfler dairesel olarak kazınmış; Çoyr yazıtı olarak adlandırılan, taş baba heykeli üzerine kazınmış runik harflerin sıralanışı ve yönü tartışmalıdır (kaynaklar için bk. Ölmez 2021: 186). Bu yazıtta da Badam yazıtın 4. harfi olan g (g¹) baş aşağı şekilde yazıldığını belirtir (2018: 145). Ayrıca ◀ (k) işareti de sola doğru değil; ▶ şeklinde sağa doğru kazınmıştır. Birinci yazıtta da ↓ (w^k) işaretinin yönünün yukarı ↑ olduğu görülür.

Burada yazıtı sağdan sola değil soldan sağa okuduğumuzda ilk üç kelime anlamlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
𐰇	𐰜	𐰏	𐰃	𐰇	𐰏	𐰃	𐰇	𐰇	𐰜	𐰇
I	l ²	t ²	r ²	s ²	k ¹	g ¹	n ¹	I	l ²	I

12	13	14	15	16	17	..	18	19	20	21	22
▶	𐰃	𐰇	𐰃	𐰏	𐰇	..	𐰇	𐰃	𐰏	𐰇	𐰃
k	η	l ¹	A	m	l ¹	..	l ¹	g ¹	b ¹	l ¹	η

1. *elt(è)r(i)ş k(a)g(a)n èli kηla m..l(i)g b(a)l(i)η~(a)v(a)l(i)η*

2. *elt(è)r(i)ş k(a)g(a)n èli kη(i)l am(i)l..l(i)g b(a)l(i)η~(a)v(a)l(i)η*

Yazıtın bize göre 3., Battulga’da 23; Badam’a göre 22. harfi 𐰃 (u-ü) olarak tespit edilmiştir. Ancak fotoğraflar incelendiğinde harfin aşağı sağa doğru atılan çentiğinin derin olduğu harfin 𐰃 (u-ü) değil, 𐰃 (t¹) olduğu anlaşılmaktadır (Bk. Battulga 2020: 226). İlk kelime de *êltêriş* olarak okunmaktadır. Sonrasındaki kelime *kagan*’dır.

𐰃𐰃𐰃𐰃𐰃

êltêriş kagan: Tunyukuk 7/48/50/54/59/61; Kül Tegin D11; Bilge Kağan D10; Ongi 4, 11; Çoyr 1 yazıtlarında geçmektedir. Tunyukuk 59. satırda 𐰃𐰃𐰃𐰃𐰃 şeklinde son hecedeki *i* yazıda gösterilmiştir. Ongi yazıtında ise 𐰃𐰃𐰃𐰃 şeklinde yazılmış olup baştaki *i* yazıda gösterilmemiştir. Bu yazıtla birlikte *êltêriş kagan* adı kaya yazıtlarında ilk defa tespit edilmiştir. *êltêriş kagan êli* “êlteriş kagan devri/hükümdarlığı” olarak anlamlandırılabilir.

êltêriş kagan 681-692 yıllarında hüküm sürmüştür, II. Türk Kağanlığını kurmuştur. İli/devleti yeniden bir araya getirdiği için *êl-teriş* unvanını almıştır. Bilge Kağan ve Kül Tegin’in babasıdır. Çin kaynaklarında *Gu-do-lu-(Ku-to-lu)* adıyla anılır. Bu adın Türkçe karşılığı *kutlug* olarak geçmektedir (Sinor 1990/2000: 418; Liu 1958/2019: 212, 838. not).

𐰃𐰃𐰃𐰃𐰃𐰃𐰃

kıŋla ml^l..l(i)g b(a)lıŋ ~ (a)valıŋ

veya

kıŋ(i)l am(i)l..l(i)g b(a)l(i)ŋ ~ (a)v(a)lıŋ

Fotoğraflara göre 𐰃𐰃𐰃𐰃 harflerinden sonra 𐰃𐰃 harfleri kısmen seçilebilmektedir. 𐰃𐰃 harfleri sonrasında kayadan bir parça dökülmüş gibi durmaktadır. Dökülen kısmın sonrasında 𐰃𐰃𐰃 harfleri vardır (bk. Battulga 2020: 226). Sondaki 𐰃 harfinin bulunduğu kısmı gösteren bir fotoğraf yoktur.

Runik yazıda söz sonu ünlüleri yazımda gösterilmektedir (Tekin 2016: 34). Bu durumda $\mathfrak{A}$ (a-e) harfi sözcüğün son sesi olabilir ve *kıŋla* şeklinde okunabilir. *kıŋla* bilinen bir sözcük değildir. Eski Uygurcada yalnızca *kıŋ* “şaşı; sert (bakış)” diye bir söz bulunur. (Wilkens 2021: 372, Ölmez 2023).

Diğer bir ihtimal *kıŋıl?/amıl/ ..lıg?/ balıŋ ~ avalıŋ* gibi bir grup kelimenin bir araya geldiğidir. Runik yazıda söz başındaki $\mathfrak{A}$ (a-e) ünlüsü gösterilmez. Ancak uzun *a* ise bazı sözlerde gösterilmiştir. Yenisey yazıtları ve Irk Bitig’de söz başındaki kısa *a*’nın da yazıldığı örnekler vardır (Tekin 2016: 29-30). Yazıtta da benzer bir durum söz konusu ise ilk sözcük *kıŋ(i)l?* ikincisi ise *amıl* olarak okunabilir. *amıl* Eski Uygurcada “sakin; sukûnet, huzur” anlamlarındadır (Röhrborn 2015: 126-128). Yazıtlara yakın dönem Eski Uygurca metinlerden olan Maitrisimit’te geçmesi sebebiyle burada karşılaşılması olasıdır.

Sonuç:

Bu çalışmada yazıtlarla ilgili şu sonuçlara varılmıştır:

1. Diğer yazıtlarda *buyruk* olarak geçen sözcük, *buyuruk* şeklinde üç heceli olarak ilk defa bu yazıtta karşılaşılmıştır.
2. Birinci yazıtta önceki yayınlarda *buyurukuma* şeklinde okunan sözcüğün *buyurukumka* şeklinde olduğu verme-bulunma ekinin +A değil +kA olduğu tespit edilmiştir.
3. Yazıtlarda farklı yazım şekilleri kullanılmıştır. Birinci yazıtta $\downarrow$ (^wk) işaretinin yukarı yönlü $\uparrow$; ikinci yazıtta $\mathfrak{Y}$ (g¹) harfinin baş aşağı, $\blacktriangleleft$ ('k) işaretinin de sola doğru değil; sağa doğru $\blacktriangleright$ şeklinde kazanmıştır.
4. İkinci yazıt sağdan sola doğru değil, soldan sağa doğru yazılmıştır. Yazıtın ilk üç sözcüğü net bir şekilde *eltəriş kağan eli* olarak okunmaktadır. Yazıtı yazan ya *Elteriş* Kağan döneminden bahsetmek istemiş ya da aynı dönemde yazmıştır.

5. İlk defa bir kaya yazıtında *Ëltəriş Kağan* adının geçtiği tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

B: Batı

G: Güney

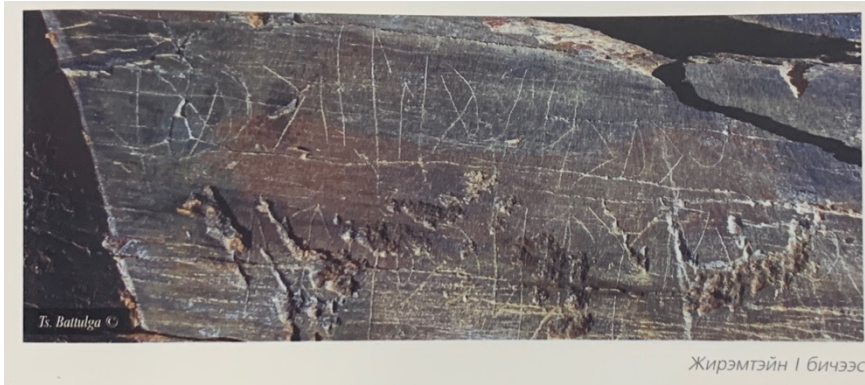
D: Doğu

Kaynaklar

- Badam A. (2016). Жиримийн худаг”-ийн шинээр илрүүлсэн нэгэн бичээс (Vol. II, pp. 576–579). Presented at the Ази судлал (ICAS 2016), Улаанбаатар. [Görülemedi]
- Badam A. (2018). Moğolistan’da Bulunan Kayalar Üzerindeki Runik Yazıtlar (2010-2017). *Türkbilig*. 35: 143-154.
- Battulga, T. (2010). Дэл уулын Жиримийн худагийн бичээсийн талаар дахин өгүүлэх нь. *Оюуны хэлхээ*, Антоон Мостаэрт, Монгол судлалын төв, Боть II (07): 140–141.
- Battulga, T. (2020). *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription*. Archaeological Relicks of Mongolia Catalogue Series XII. Ulaanbaatar.
- Battulga, T. (2022). *Mongolin Runi Biçgiyn Dursgalın Şine Sudalgaa. Mongolin Baruun Büs Nutag Ddah’ Runi Biçgiyn Dursgal*. Ulaanbaatar: Mongol Ulsın İh Surguul’.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press. (ED)
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden.
- Kaçalin, M. S. (Çeviren) (2019). *Dîvânu Lugâti’t-Turk* (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul, Kabalcı Yayıncılık. (DLT)
- Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*. Çeviren Rysbek Alimov, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Liu, Mau-Tsai (1958/2019). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken*. Wiesbaden. [Liu, Mau-Tsai, 2006:

- Çin Kaynaklarına Göre/Doğu Türkleri*. Çevirenler: Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge.]
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka. (DTS)
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Ölmez M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2023). *Eski Uygurca Sözlük*. [Baskıya hazırlanıyor].
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien - Neubearbeitung - II. Nomina - Pronomina - Partikeln*. Bd. 1: *a - asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sinor, D. (1990/2000). “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”. *The Cambridge History of Early Inner Assia / Erken İç Asya Tarihi*. Derleyen: D. Sinor, makaleyi çeviren: T. Tekin, İstanbul: 383-424.
- Tekin, T. (1993). *Irk Bitig: The Book of Omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tekin T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

→ EK : Resimler

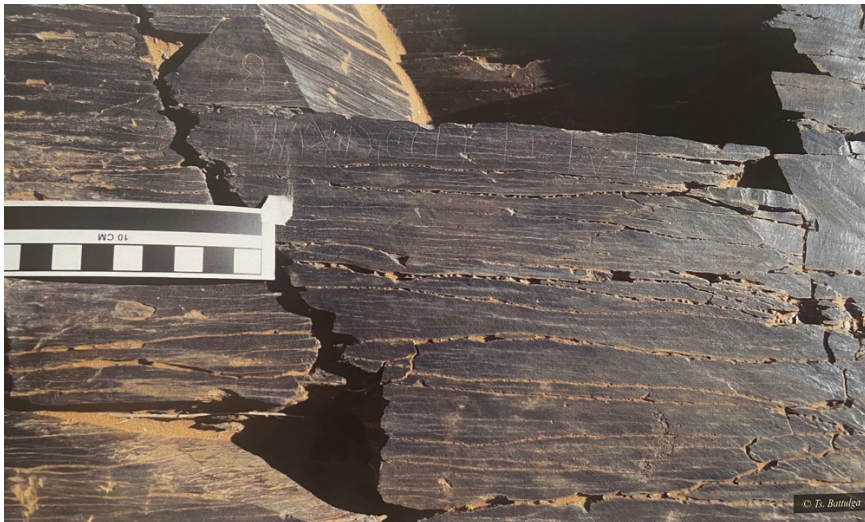
Жирэмтэйн I бичээс

Battulga 2022: 83

Жирэмтэйн I бичээс

Battulga 2022: 84

Battulga 2020: 226

Kaya üzerindeki yazıtın bütünü

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	..	18	19	20	21	22
ᠮ	ᠮ	ᠬ	ᠠ	ᠠ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	ᠮ	ᠮ	ᠮ	ᠯ	ᠮ	ᠮ	ᠮ	ᠬ	ᠮ	..	ᠮ	ᠭ	ᠮ	ᠮ	ᠮ
ᠮ	ᠮ ²	ᠮ ²	ᠮ ²	ᠮ ²	ᠮ ¹	ᠮ ¹	ᠮ ¹	ᠮ	ᠮ ²	ᠮ	ᠮᠬ	ᠮ	ᠮ ¹	ᠮ	ᠮ	ᠮ ¹		ᠮ ¹	ᠮ ¹	ᠮ ¹	ᠮ ¹	ᠮ

ᠮ ᠮ ᠬ ᠠ ᠠ ᠮ